

О. К. Струкевич
І. М. Романюк
С. І. Дровозюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11

О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**ХСШ «Ліцей міліції»
Бібліотека**

інв. № _____

Київ
«Грамота»
2011

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
С87

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 235 від 16.03.2011 р.)*

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив
Інститут історії України НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.

Умовні позначення

перевірте свої знання

історичне джерело

на думку вченого

історичний факт

мовою документів

працюємо з документами

Автори: *О. К. Струкевич* – § 1–9, 16–19, 31–37; *І. М. Романюк* – § 10–15;
С. І. Дровозюк – § 20–28.

Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І.

С87 Історія України : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К. : Грамота, 2011. – 320 с. : іл.

ISBN 978-966-349-310-7

Підручник містить навчальний матеріал з історії України від початку Другої світової війни до сьогодні, який подано відповідно до чинної програми «Історія України».

Навчальний матеріал дасть змогу учням усвідомити життя минулих поколінь, з'ясувати передумови сучасних суспільних процесів, допоможе їм визначити власне місце в системі глобальних і національно-державних координат, узяти на себе роль суб'єкта і творця історії нашої Батьківщини.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-310-7

© Струкевич О. К., Романюк І. М.,
Дровозюк С. І., 2011
© Видавництво «Грамота», 2011

ЗМІСТ

Від авторів	5
Тема 1. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Велика Вітчизняна війна (1941–1945)	
§ 1. Україна на початку Другої світової війни	8
§ 2. Оборонні бої в Україні в 1941–1942 рр. Окупація України	19
§ 3. Життя мирного населення України в роки війни	29
§ 4. Антинацистський рух Опору	41
§ 5. Визволення України від нацистських загарбників	51
§ 6. Завершальний період війни	61
Наш край у 1939–1945 рр.	70
Узагальнення до теми 1	70
Тема 2. Україна в перші повоєнні роки (1945 р. — початок 1950-х років)	
§ 7. Україна в післявоєнній відбудові	72
§ 8. Західна Україна в повоєнні роки	82
§ 9. Післявоєнне суспільно-політичне життя та культура	89
Наш край у 1945 р. — на початку 1950-х років	98
Узагальнення до теми 2	98
Тема 3. Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х років)	
§ 10. Початковий період десталінізації в Україні	100
§ 11. Перші кроки лібералізації суспільного життя	107
§ 12. Спроба економічних і соціальних реформ	116
§ 13. Науково-технічна революція, освіта і наука	127
§ 14. «Відлига» в українській культурі	134
§ 15. Дисидентський рух в Україні. Релігійна політика	143
Наш край у 1950–1960-х роках	149
Узагальнення до теми 3	149
Тема 4. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х років)	
§ 16. Суспільно-політичні зміни в УРСР	151
§ 17–18. Становище економіки УРСР протягом другої половини 1960-х — початку 1980-х років	158
§ 19. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери	168
§ 20. Життя партійно-державної номенклатури та народу	175
§ 21. Культура в середині 1960-х — у першій половині 1980-х років	183
§ 22. Опозиційний рух	194
Наш край у середині 1960-х — на початку 1980-х років	201
Узагальнення до теми 4	202

Тема 5. Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991)

§ 23. Україна в умовах політики «перебудови»	203
§ 24. Соціально-економічне становище в 1985–1991 рр.	207
§ 25. Суспільно-політичні процеси в 1985–1991 рр.	214
§ 26. Національне та духовне відродження в Україні	222
§ 27. Загострення суспільно-політичної кризи в СРСР у 1990–1991 рр.	228
§ 28. Проголошення незалежності України та припинення існування СРСР	235
Наш край у 1985–1991 рр.	240
<i>Узагальнення до теми 5</i>	240

Тема 6. Україна в умовах незалежності

§ 29. Державотворчі процеси в умовах незалежності	242
§ 30. Суспільно-політичне життя в 1990-х роках	247
§ 31. Економічна ситуація в першій половині 1990-х років	254
§ 32. Економічне життя в другій половині 1990-х років — на початку нового тисячоліття	260
§ 33. Українське населення в роки незалежності	267
§ 34. Культура України в роки незалежності	275
§ 35. Екологічна ситуація в незалежній Україні	284
§ 36. Релігійне та церковне життя в сучасній Україні	291
§ 37. Сучасна Україна в міжнародній політиці	299
Розвиток краю в умовах незалежності України	308
<i>Узагальнення до теми 6</i>	308
Перед тим, як вирушити далі... ..	310
Короткий словник термінів і понять	311
Хронологічна таблиця	315

Шановні випускники!

Протягом цього навчального року ви завершите вивчення історії в школі. Перед вами стоїть завдання досягнути перебіг подій на тому відрізку вітчизняної історії, який найбільше визначає наше бачення сьогодення. Саме протягом цього історичного періоду сформувалися ті норми й цінності, погляди й переконання, які нині існують у нашій свідомості, визначаючи ставлення до самих себе як особистостей, громадян до суспільства, природи та світу. Засвоївши ці історичні знання, ви зможете гідно оцінити себе та всіх, хто живе поруч із вами, зрозуміти особливості нашого суспільства та визначити власне місце в ньому, побачити свій взаємозв'язок із природою та світом.

Завдання та структура підручника

Свої загальнолюдські та національні, соціально-політичні й політико-правові, духовно-культурні й гуманітарні цінності й норми ви визначатимете в ході послідовного вивчення таких тем:

- Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Велика Вітчизняна війна (1941–1945);
- Україна в перші повоєнні роки (1945 р. – початок 1950-х років);
- Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х – середина 1960-х років);
- Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – початок 1980-х років);
- Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991);
- Україна в умовах незалежності.

Ви зможете детальніше ознайомитися зі структурою підручника, переглянувши його зміст. Кожна тема відображає складні історичні події та процеси, гострі суперечності, протилежно спрямовані тенденції. Кожна з них наповнена якщо не трагізмом, то надзвичайним напруженням і драматизмом. Тому усвідомлення матеріалу підручника потребує наполегливої роботи вашого інтелекту, концентрації уваги та душевних сил.

Способи роботи учнів із підручником, додатковою навчальною літературою, електронними та інтернет-ресурсами

Працюючи над засвоєнням матеріалу, ви разом з учителем можете обирати різні шляхи роботи з підручником. Можна працювати традиційним перевіреним способом. Спочатку вислухати пояснення вчителя, який зосередить вашу увагу на основних питаннях параграфа. Потім опрацювати його детально вдома, щоб на наступному уроці успішно відповісти на поставлені запитання, виконати необхідні завдання.

При роботі з підручником ви можете піти шляхом відомого вченого-хірурга та педагога М. Пирогова, 200-ліття з дня народження якого Україна відзначила в 2010 р. У середині XIX ст. він запропонував на диво сучасний, «сократівський», спосіб навчання. Педагог пропонував розпочинати вивчення нового матеріалу із самостійної роботи учня над підручником і джерелами, указаними вчителем. Підготувавшись удома самостійно, учні отримують можливість запитувати вчителя на уроці, обговорювати, дискутувати. Такий спосіб докорінно змінює роль учня на уроці. З пасивного слухача й старанного відтворювача матеріалу підручника він перетворюється на активного учасника діалогу.

Який би спосіб ви не обрали, пропонуємо при опрацюванні параграфа звернути увагу на початкове проблемне запитання. Воно дасть вам можливість зосередитися на його темі, на морально-етичних, соціальних проблемах, які вирішувало українське суспільство за часів, описаних у параграфі, чи принаймні пригадати вивчене раніше.

Матеріал підручника містить, звичайно, нові терміни, значення яких ви можете знайти в короткому словнику термінів і понять наприкінці підручника. Там же ви знайдете хронологічну таблицю.

Наприкінці параграфа подано традиційні запитання різної складності. Відповідь на них допоможе вам самостійно проконтролювати якість опрацювання нового матеріалу. 5

Зрозуміло, що ці запитання охоплюють зміст навчального матеріалу загалом. Стосовно деталей ви можете й самі поставити собі запитання, з'ясувати незрозуміле за допомогою вчителя.

Сформувавши цілісне уявлення про час та події, викладені в параграфі, вам допоможе аналіз уривків з історичних джерел, запропонованих наприкінці. Зазвичай історичні документи дуже багатогранні за своїм змістом. Зосередитися на інформації, відповідній змісту параграфа, вам допоможуть короткі рекомендації, запитання.

Разом із підручником поглибленню ваших знань суттєво сприятимуть хрестоматії, художні твори, історичні дослідження. Як і в попередніх класах, вам стануть у нагоді енциклопедії та словники історичного спрямування. Історичну інформацію ви можете знайти також в Інтернеті. Насамперед можна скористатися поданими там історичними джерелами, мапами і схемами, фото- і відеодокументами, які допоможуть вам краще зрозуміти те, що вас зацікавило. Однак пам'ятайте, що в Інтернеті може розміщуватися також і неправдива інформація. Тому будьте пильними й ретельними в добірї електронних джерел з історії.

Ми можемо порадити вам такі сайти:

www.history.org.ua;

www.ukrhistory.narod.ru;

www.litopys.org.ua;

www.uk.wikipedia.org

Форми і методи організації навчальної діяльності на заняттях з історії

Рекомендуємо не обмежуватися традиційними усними або письмовими видами роботи. Пропонуємо учням вести робочий зошит, занотовуючи в ньому основні моменти теми, логічні схеми, плани відповіді, запитання до вчителя, зміст понять і термінів, важливі історичні дати.

Суттєвою складовою підручника є ілюстрації. Вони допоможуть вам краще зрозуміти та сприйняти той чи інший історичний час. Пропонуємо записувати ваші думки і враження від вперше побаченої ілюстрації, а потім повернутися до неї після вивчення матеріалу.

На підсумковому уроці радимо не просто повторювати вивчений матеріал, переказуючи вже відомі події, факти, вивчаючи напам'ять дати, визначення. Головною метою цього уроку має стати ваше прагнення піднятися до рівня узагальнення та насамперед виявлення історичних процесів, напрямів розвитку (тенденцій), явищ, що характеризували той чи інший історичний період.

Плануючи свій аналітичний виступ, ви, зрозуміло, не обійдетеся без пригадування конкретних дат, розповідей про події, учинки окремих людей. Однак усе це має бути підпорядковане доведенню існування певного явища, процесу, тенденції. Наприклад, на основі вивченого й повтореного ви стверджуєте, що протягом передвоєнного часу в Україні тривав процес обмеження громадянських свобод. Щоб не бути голосливими, ви маєте навести конкретні докази цього: заборона робітникам підприємств і службовцям змінювати місце роботи за власною ініціативою; ув'язнення у виправно-трудовах таборах тих, хто порушив заборону. При цьому варто пригадати матеріал, засвоєний із попередніх тем, підручників, щоб з'ясувати, коли розпочався той чи інший історичний процес, якими були його причини, що обмежувало чи сприяло його розвитку протягом конкретного історичного періоду.

Стверджуючи, що в перші роки незалежності в Україні розгорнувся процес звільнення культури від ідеологічних обмежень, ви обґрунтовуєте свій висновок історичними фактами: визнання державою принципу ідеологічної багатоманітності, ліквідація цензури, відкриття доступу до забороненої за радянських часів літературної та культурної спадщини... Приклади узагальнення даної теми та запитання до неї ви, звичайно, зможете продовжити.

6 Автори писали підручник так, щоб при вивченні кожної теми ви могли б виокремити один урок на вивчення історії рідного краю. Звичайно, загальноукраїнські, регіональні

чи цивілізаційні процеси та явища по-різному позначалися на історії вашого рідного краю, але зовсім оминувати її у ХХ ст. — на початку ХХІ ст. вони не могли. Тому автори пропонують вивчати історію рідного краю відповідного періоду з життя людей — ваших земляків, які стали творцями історії вашого села, міста, району чи області.

Звичайно, не повинні пройти повз вашу увагу матеріальні та духовні історичні пам'ятки певної історичної доби. Автори пропонують запитання, які було б доцільно розглянути на уроці з історії рідного краю — історії вашого населеного пункту, району, області. Ви можете додавати свої запитання та сюжети, які були важливими, цікавими, визначальними для історії вашого краю. Щоб скласти якнайповніше враження про той чи інший період у його історії, рекомендуємо при підготовці до цих уроків відвідати місцевий краєзнавчий музей і уважно ознайомитися з відповідною експозицією, зайти до бібліотеки й поцікавитися літературою та місцевою пресою відповідного періоду.

На уроках з історії рідного краю ви можете виступити як справжні науковці. Ідеться насамперед про повсякденну історію вашої родини та населеного пункту. Склавши анкету, запишіть відповіді своїх рідних про їхні мрії та сподівання, яким був побут того часу, чим займалися в час дозвілля. Важливо знати, як розпочинали люди трудовий шлях, де навчалися професії, як їх зустрічав трудовий колектив, яке місце займала робота в їхньому житті.

Як зразок, можна скласти анкету на основі запитань, уміщених для уроку «Наш край». Можна скласти й інші анкети: «Навчання в школі», «Життя родини», «Домашній побут», «Трудова діяльність», «Виробничий побут», «Ставлення до дітей», «Ставлення до старших», «Взаємини із сусідами» тощо. Ми впевнені, що здобуті на цих уроках знання розкриють вам історичне минуле набагато глибше, ви зумієте краще усвідомити сутність політичних, економічних, соціальних і культурних процесів у всій Україні.

Для кращого ознайомлення з історичним минулим пропонуємо проводити практичні заняття, під час яких ознайомитися з історичними пам'ятками рідного краю. У цьому зв'язку рекомендуємо використовувати навчальні екскурсії: походи, поїздки, подорожі. Отримані знання та враження фіксуйте у своїх робочих зошитах, історичних роботах, написаних з приводу побаченого та почутого. Оскільки історія це не лише знання про минуле, а й частина механізму творення майбутнього, то записані й опубліковані вами історичні свідчення можуть бути запозичені іншими й таким чином збережені та примножені.

Державні вимоги до рівня підготовки учнів

Програма з історії України містить державні вимоги до рівня підготовки учнів у розділі «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів». Там зафіксовані вимоги до кожної теми. Якщо їх узагальнити, то варто наголосити на тому, що учні насамперед мають орієнтуватися в історичному часі та просторі, давати оцінки історичним подіям, уміти робити порівняння, узагальнення, виявляти суперечності історичного розвитку з позицій сучасної людини.

Ваше завдання, шановні випускники, полягатиме в засвоєнні теоретичних положень та їх застосуванні для аналізу та пояснення історичних фактів, явищ і процесів.

Людина, яка вивчає історію, повинна мати навички роботи з історичними джерелами: визначати в них головну та другорядну інформацію, критично її оцінювати та систематизувати.

Нарешті, обов'язковою складовою вашої історичної компетентності (освіти) має стати вміння донести свої знання до співрозмовника. Тому ви повинні навчитися переказувати, розповідати й описувати історичні події, складати характеристики історичних діячів, формулювати висновки та визначення.

Рівень вашої підготовки визначатиметься поточними та підсумковими (тематичними, семінарськими, річними) оцінками.

Автори

Тема 1

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945). ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА (1941–1945)

§ 1. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Пригадайте умови Версальського договору з курсу всесвітньої історії. Подумайте, чому мирні угоди, укладені після закінчення воєн, стають точкою відліку для підготовки наступних воєнних дій.

1. Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

Протягом років, що передували Другій світовій війні, українські землі перебували в складі чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини (з березня 1939 р. — Угорщини). Їхня політика на міжнародній арені щодо українських теренів полягала в намаганнях утримати підвладні території та створити сприятливі умови для приєднання нових.

історичний факт

Основний масив українських етнічних територій — 451 800 км² — входив до складу СРСР. На території УРСР проживало 32 млн 568 тис. мешканців, з яких майже 26 млн (80 %) були українцями. До складу Польщі входило 132 200 км² українських етнічних територій, заселених 10 млн 200 тис. мешканців, з яких майже 6,5 млн (64 %) були українцями. 17 700 км² знаходилося у складі Румунії. Тут мешкало 1 млн 400 тис. осіб, з яких — 875 тис. (63 %) були українцями. Під юрисдикцією уряду Чехословаччини перебувало 14 900 км² українських етнічних територій. Їх населяли 760 тис. мешканців, із них — 560 тис. (73 %) були українцями.

Роз'єднаність України та перебування її територій у складі чотирьох держав стало одним із чинників дестабілізації політичного життя в Європі, напружували відносини між Німеччиною, СРСР, Польщею та Угорщиною. Це чітко проявилось, коли територіальні претензії щодо українських земель стала висловлювати Угорщина, домагаючись повернення до свого складу Закарпатської України, яку вона втратила після Першої світової війни.

Найбільше загострення ситуації щодо України та сходу Європи зумовив прихід до влади в Німеччині нацистської партії та вихід країни з Ліги Націй. Відтоді одна з найсильніших держав Європи, не обмежуючи себе міжнародними зобов'язаннями про розвиток співробітництва, зміцнення миру й безпеки, стала на

шлях експансіонізму¹, виношуючи плани завоювання «життєвого простору» на Сході. «Замість того, щоб здобувати колонії десь далеко, — писав А. Гітлер, — Німеччина повинна шукати вирішення своїх проблем через захоплення територій для колонізації в Росії і в периферійних країнах».

До зони колонізації, за одноосібними чи спільними з іншими державами планами зовнішньополітичних відомств Третього рейху, мала входити й Україна. У початкових планах гітлерівського керівництва щодо нашої країни йшлося про перетворення її на буферну державу, яка разом із Білорусією, федерацією Балтійських країн, Кавказькими державами та «Волгляндом» мала б перебувати під протекторатом Німеччини. За проектами нацистської партії державне утворення під назвою «Велика Україна» планувалося використати як надійну матеріальну базу, ефективний засіб тиску та зручний плацдарм для розгортання агресії на сході. Однак чим міцнішими ставали геополітичні позиції Гітлера, тим менше йому доводилося вдаватися до різноманітних дипломатичних маневрів, тим жорсткішими ставали його плани щодо сусідніх східних територій.

Тому приблизно за рік до початку війни з Радянським Союзом (липень 1940 р.) Гітлер уже планував позбавити східні буферні держави інтелігенції, тобто національного керівництва, політики, економіки, адміністрації. Нацистські лідери збиралися заснувати на сході Європи вже навіть не союз залежних і контрольованих Німеччиною партнерів, а об'єднання «допоміжних народів», адміністративних одиниць, позбавлених будь-якого політичного значення.

Нарешті, еволюція поглядів Гітлера на Україну звелася до твердження, що це географічно близька «німецька Індія», яка забезпечуватиме Третій рейх і вермахт продуктами харчування, а промисловість — сировиною. Одночасно територія України розглядалася як дуже зручний плацдарм для наступу на Близький Схід — аж до Індії, завоювання якої привело б до розпаду Британської імперії.

Головною перешкодою для здійснення імперських планів Німеччини був Радянський Союз, воєнно-стратегічна міцність якого суттєво визначалася наявністю в його складі УРСР. Радянське керівництво не відмовлялося від утілення ідеї Леніна-Троцького про здійснення світової пролетарської революції. Послідовно готуючись до неї, Й. Сталін планував створити нові стратегічні плацдарми для наступу на Європу. Ними мали стати Західна Україна, Західна Білорусія та Балтійські країни.

Особливо зручне стратегічне положення мала Україна. Володіння нею забезпечувало ефективність наступу на всіх європейських напрямках і одночасно створювало можливість попередження будь-яких спроб нанесення контрударів. Крім того, Західна Україна як воєнно-стратегічний плацдарм була б надійно забезпечена воєнною продукцією та продовольством із Центральної та Східної України, підприємства якої були основою військово-промислового комплексу СРСР.

Отже, питання про майбутню долю українського народу та його земель перетворилося на заплутаний клубок суперечностей, складну дипломатичну інтригу всіх основних учасників Другої світової війни. Несправедливість ситуації,

¹ *Експансіонізм* — загарбницька політика імперіалістичних країн щодо чужих територій, ринків, джерел сировини.

що складалася навколо українських земель, поглиблювалася тим, що український народ не мав права самостійно визначати власну долю й об'єднати свої землі в єдиній державі. Вирішення українського питання з наближенням Другої світової війни все більше залежало від інтересів і балансу сил Німеччини та СРСР.

Політичні аналітики провідних країн західної демократії (Велика Британія, Франція, США) визнавали, що незалежна й демократична Україна необхідна для економічного прогресу Європи й забезпечення мирного співіснування всіх держав. Водночас політики цих країн дуже обережно реагували на загострення українського питання, найчастіше обмежуючись дипломатичним нейтралітетом, керуючись насамперед власними стратегічними інтересами.

2. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни.

Агресивні політичні кроки Німеччини в Центральній Європі, чітка колонізаторська спрямованість А. Гітлера на східноєвропейському напрямі, політика умиротворення фюрера, яку проводили Велика Британія, Франція та США, неминуче вели до воєнного зіткнення між Німеччиною та Радянським Союзом. Однак у 1939 р. обидві сторони мали причини для докладання активних зусиль, щоб уникнути його. Чому ж виникла саме така ситуація?

Прагнучи до світового панування й підпорядкувавши собі центральноєвропейські держави, Гітлер усвідомлював, що для перемоги у світовій війні цього замало. Адже тогочасна геополітична рівновага в Європі ґрунтувалася на відносинах між центральноєвропейськими та окраїнними державами. Тому воєнні дії Німеччини проти одного з флангів Європи неминуче спонукатимуть до вступу у війну інший фланг. Щоб забезпечити Німеччину від ведення війни на два фронти — з Францією і Великою Британією на заході та СРСР на сході — і почергово розбити спочатку Західний фронт, а потім Східний фронт, Гітлер став шукати домовленостей зі Сталіним.

Кремлівське керівництво усвідомлювало, що, прагнучи досягти домовленостей із СРСР, Гітлер не відмовиться від проголошеної в «Майн кампф» стратегії «тиску на схід» і здобуття «життєвого простору» для «арійської раси». Усвідомлюючи це, радянське керівництво тоді не вважало себе готовим до широкомасштабної збройної боротьби з гітлерівською Німеччиною, а, головне, понад усе

Підписання Договору про ненапад між Німеччиною та СРСР. м. Москва. 23 серпня 1939 р.

прагнуло використати «міжімперіалістичні суперечності» та спрямувати Німеччину на війну всередині «буржуазної Європи», аби потім порівняно легко перемогти знекровлені взаємною боротьбою обидві сторони. З огляду на це, прихід до влади нацистів у Німеччині був сприятливим для втілення в життя планів Сталіна. Адже розпалювання Гітлером воєнної напруженості та імперіалістична війна між міцною Німеччиною та порівняно слабкими Францією та Великою Британією, загарбання нацистами Європи створювало для «батька всіх народів»

можливість «експортувати» до Європи комуністичний режим у ході звільнення її від «коричневої чуми».

Керуючись такими розрахунками, радянське керівництво свідомо посприяло Гітлеру в розпаленні Другої світової війни. **23 серпня 1939 р.** в Москві був укладений *Договір про ненапад*. Цей документ отримав назву «пакт Ріббентропа–Молотова», за прізвищами тодішніх міністрів закордонних справ. Договір передбачав: 10-річний термін утримання від нападу; домовленість про розподіл сфер впливу в Європі; торговельну угоду про взаємне постачання сировини та зброї.

Складовою частиною договору були таємні додаткові протоколи, за якими Радянський Союз погоджувався на входження Польщі до сфери впливу Німеччини, отримав згоду Німеччини на окупацію Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, а також Молдови та Північної Буковини.

історичний факт

До 22 червня 1941 р. Радянський Союз постачав до Німеччини стратегічну сировину, необхідну для виробництва танків, літаків, підводних човнів. Не менш важливим було постачання продовольства, оскільки в Німеччині тоді діяла карткова система.

Німеччина отримала від СРСР 1,5 млн т зерна, 101 тис. т бавовни, 1 млн т лісоматеріалів, 238 т бензину, 14 т міді, 140 тис. т марганцевої руди, 8 млн т нафтопродуктів, десятки тисяч тонн стратегічних металів — нікелю, алюмінію, золота, навіть 900 кг платини. За 2,5 місяці до нападу на Радянський Союз Німеччина припинила поставки до СРСР. Однак радянська сторона неухильно виконувала свої зобов'язання. Останній ешелон перетнув кордон за кілька хвилин до початку війни між Німеччиною та Радянським Союзом.

Отримавши від СРСР гарантії невторчання, нацистська Німеччина **1 вересня 1939 р.** розпочала Другу світову війну нападом на Польщу. Виконуючи умови договорів з Польщею, **3 вересня 1939 р.** війну Німеччині оголосили Велика Британія та Франція, проте свій союзницький обов'язок — розпочати бойові дії протягом двох тижнів — ці країни не виконали. Це дало можливість Гітлеру швидко захопити Польщу. З 17 вересня в східні області польської держави вступила Червона армія.

У зв'язку з припиненням існування державності Польщі та окупацією її території в СРСР і Німеччині виникла потреба встановити нові кордони. **28 вересня 1939 р.** був підписаний *радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордон»*. Лінія установленого кордону майже збігалася з «лінією Керзона». Це давало підстави Радянському Союзу виправдати свої воєнні дії насамперед перед Великою Британією, яка виступила на боці Польщі. Адже частина англійських політиків вважала «лінію Керзона» природним східним кордоном Польщі.

Нацистські солдати піднімають шлагбаум на шляху до Данцига.
Вересень 1939 р.

Тоді, коли політики провідних держав світу, ведучи складну політичну гру, приховували свої емоції, митці зі світовими іменами висловлювалися відверто. Так, письменник-антифашист Генріх Манн записав з приводу зміцнення радянсько-німецького альянсу договором «Про дружбу і кордон»: «Сталін — це той же Гітлер. Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу».

3. Вступ Червоної армії на територію Західної України.

Через два тижні після нападу ніцистської Німеччини на Польщу Радянський Союз увів свої війська на території Західної України та Західної Білорусії. **17 вересня 1939 р.** Червона армія під командуванням генерала С. Тимошенка перейшла р. Збруч і вступила на територію Західної України.

Розпочаті воєнні дії повністю узгоджувалися з домовленостями таємного протоколу до пакту Ріббентропа–Молотова. Офіційно ж уведення радянських військ пояснювалося потребою захистити життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. Протягом кількох днів німецьке командування вивело свої військові з'єднання з радянської зони окупації за р. Сян.

Новоприєдані землі становили більшість тих західноукраїнських теренів, що протягом 1919–1939 рр. входили до складу Польщі. Решта українських територій — Холмщина, Посяння, Лемківщина й Підляшшя (так зване Закерзоння) — увійшли до зони німецької окупації.

Щоб узаконити приєднання західноукраїнських земель до Української РСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Для західних українців, які мали демократичні традиції, вони мали щонайменше дивний вигляд. Адже всі, без винятку, кандидати повинні були належати до блоку партійних (тобто комуністів) і непартійних. Вибори проводилися під

Після приєднання Північної Буковини до УРСР.
м. Чернівці. Червень 1940 р.

пильним наглядом радянських офіцерів і партійних функціонерів, голосувати дозволялося й солдатам Червоної армії, хоча вони не були мешканцями цих областей. Нарешті, будь-які спроби висувати альтернативні кандидатури придушувалися силою.

Обрані за принципами радянської демократії, депутати 27 жовтня 1939 р. провели Народні збори й проголосили встановлення радянської влади на території Західної України. 29 жовтня Народні збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням долучити західноукраїнські землі до складу УРСР. 1 листопада це прохання було задоволене, а **15 листопада 1939 р.** Верховна Рада УРСР прийняла *Західну Україну* до свого складу.

Так само до складу Білоруської РСР були приєдані території Західної Білорусії, а разом із ними й частина населеного українцями білоруського Полісся з м. Брестом (Берестейщина, Кобринщина, Пінщина).

Улітку 1940 р. Сталін продовжив установлення контролю в Східній Європі. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її поступитися землями Північної Буковини та Південної Бессарабії. За рішенням Верховної Ради СРСР від **2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Південна Бессарабія**, заселені переважно українцями, увійшли до складу УРСР.

Територію Молдавської АРСР, утворену в складі УРСР з частково заселених молдаванами районів Придністров'я, було відокремлено від УРСР і передано до складу проголошеної на землях Бессарабії Молдавської РСР.

Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР стало подією великого історичного значення. Уперше за багато століть українські землі в більшості об'єдналися в складі єдиної держави. Проте механічне з'єднання земель «посталінськи» призвело лише до знищення тих національно-демократичних надбань, які в ході історичного розвитку здобули західноукраїнські землі. Це викликало формування опору проти радянської влади.

Західна Україна на початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.)

4. Радянiзацiя нових територiй.

У Захiднiй Українi радянський тоталiтарний режим уперше зiткнувся iз суспiльством європейської цивiлiзацiї. З огляду на це, радянське керiвництво дяло обережно й намагалося створити образ визволителя Захiднiй України вiд «буржуазного польського колонiалiзму». З цiєю метою запровадження радянського режиму вiдбувалося одночасно з полiтикою українізацiї. У селах були українізованi всi двомовнi школи, у містах — гiмназiї, у Львовi — унiверситет. У найбільших містах почали друкувати українські газети, якi намагалися прищепити захiдним українцям новi iдеологiчнi цiнностi. Одночасно замість вiльного й демократичного Наукового товариства ім. Шевченка було створено фiлiал iдеологiчно контрольованої АН УРСР.

У містах активно формувалося радянська державно-адмiнiстративна та партiйна мережа. Замість колишніх воеводств було створено Дрогобицьку, Волинську, Львівську, Рiвненську, Тернопiльську та Станiславську (нинi — Івано-Франківська) облaстi.

Проте українізацiя захiдних облaстей суттєво вiдрiзнялася вiд українізацiї Схiдної України 1920-х рокiв. У Захiднiй Українi радянське керiвництво здебiльшого не допускало до роботи в мiсцевих i партiйних органах захiдних українцiв. Лише в поодиноких випадках вiдповiдальнi посади займали окреми члени КПЗУ, «москвофiли» та «радянoфiли». Бiльшiсть «радянiзаторiв» прибула зi Схiдної України. Деякi з них мали лише початкову освiту. Державнi та партiйнi апарати схiдних облaстей, якi зазнали великих кадрових утрат пiд час репресiй 1933–1938 рр., за свiдченням сучасникiв, посилаючи своїх працiвникiв у захiднi облaстi, у такий спiсiб намагалися звiльнитися вiд гiрших. Тому нова радянська елiта вразила мiсцеву iнтелiгенцiю своєю обмеженiстю та невихованiстю.

У ходi радянiзацiї економiки було здiйснено нацiоналiзацiю промисловостi, торгiвлi, транспорту та банкiв. На пiдприємствах промисловостi встановлено 8-годинний робiчий день. До числа нацiоналiзованих, незважаючи на вiдсутнiсть економiчної та полiтичної доцiльностi, потрапляли сотнi дрiбних ремiсничих пiдприємств. Пiд одержавлення до цiєї системи потрапила й розгалужена мережа українських кооперативiв i приватної торгiвлi. Неefективнiсть радянської економiки та неповороткiсть радянської бюрократiї призвели до значних збоiв у постачаннi населення товарами першої необхідностi. Стали дефiцитними такi товари, як хлiб, м'ясо-молочнi та iншi продукти, в окремих райoнах бракувало навіть солi й мила. Рiзко пiдвищилися ринковi цiни, поширилася спекуляцiя. Щоб компенсувати негативнi наслiдки нацiоналiзацiї, радянська влада асигнувала значнi кошти на реконструкцiю промислових пiдприємств, передусiм у харчовiй та легкiй промисловостях. До червня 1941 р. в захiдних облaстях була вирiшена проблема безробiття. Частину безробiтних задiяли на реконструкцiї та будiвництвi нових пiдприємств. Майже 17 тис. безробiтних виїхали працювати на промисловi пiдприємства Донбасу.

Надзвичайно обережно радянське керiвництво проводило земельну реформу. Конфiскованi маєтки помiщикiв, землi монастирiв i державних чиновникiв було передано селянським комiтетам. Половину цих земель розподiлили мiж безземельними та малоземельними селянами. Друга половина призначалася для створення колгоспiв i радгоспiв. Колективiзацiя селянських господарств розпочалася навеснi 1940 р. Незважаючи на значнi пiльги та технiчну допомогу, селяни

не бажали господарювати колективно, тому до середини 1941 р. в колгоспи об'єдналося не більше 13 % господарств.

Проте радянські функціонери в ті роки не надто переймалися колективізацією. Головним завданням вони вбачали зміцнення нових західних кордонів і встановлення безпосереднього контролю над ворожим суспільством.

Не сподіваючись на силу комуністичних ідей, радянська влада встановлювала контроль за допомогою репресій. Насамперед їх спрямовували проти соціальних верств, які мали досвід роботи з людьми та були спроможні їх переконати, повести за собою, організувати опозиційний рух. Тому одними з перших зазнали репресій українські політичні та громадські об'єднання. Уже 21 вересня 1939 р. було розпущено Українське народно-демократичне об'єднання та ще декілька партій. Інші, остерігаючись репресій, самі припинили свою діяльність. Одночасно було закрито товариство «Просвіта» бібліотеки й читальні, партійні та просвітницькі газети і часописи. Частина політичних діячів перебралася до німецької зони окупації, інші вирішили залишитися вдома. Як зазначив політик О. Луцький, «уміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо бути ними і за гірших». Вони створили Допомоговий комітет, який мав би представляти інтереси українців перед новою владою. Хоча К. Левицький — голова цього комітету — запевняв радянську владу в лояльності та просив дозволити діяльність українських організацій, через кілька тижнів український легальний політичний рух припинив своє існування. Протягом осені 1939 р. — зими 1940 р. були репресовані та вивезені на схід керівники всіх легальних партій. Найпоширенішою формою репресій стали депортації¹. Перша хвиля депортацій тривала до кінця 1939 р. Водночас із громадсько-політичними діячами примусово виселяли представників української інтелігенції, підприємців, кооператорів, колишніх чиновників, офіцерів й поліцейських. Жертвами двох наступних хвиль депортацій у квітні 1940-го і червні 1941 р. стали заможні ремісники, селяни й дрібні торговці. Депортації підлягали й родини, у яких не було чоловіків. Радянські репресивні органи вважали, що ті чоловіки були або заарештовані, або втекли до німецької зони окупації. Така сама доля спіткала й усіх польських громадян — утікачів із Центральної та Західної Польщі. Переважно це були євреї, які рятувалися від нацистів. Депортували також селян усіх національностей, які проживали вздовж німецько-радянської демаркаційної лінії або в конфіскованих маєтках. Виселенню підлягали й лісники: на думку спецслужб радянських органів безпеки, вони могли б посприяти створенню антирадянського підпілля в краї.

За даними радянських архівів, протягом передвоєнного часу в Західній Україні було репресовано 463,1 тис. осіб, у тому числі майже 431 тис. осіб було депортовано в східні райони Радянського Союзу.

на думку вченого

Учені вважають, що жертвою репресій (депортацій, конфіскацій, ув'язнень, розстрілів) у вересні 1939 р. — червні 1941 р. став майже кожний десятий мешканець Західної України. За дослідженнями істориків, у радянській зоні окупації було репресовано в 3–4 рази більше людей, аніж у німецькій.

¹ *Депортація* — примусове переселення окремих осіб, груп, народів із місця постійного проживання.

5. Становище в Україні в 1939 р. — у першій половині 1941 р.

Упродовж передвоєнних років життя українського суспільства тривало у важкій морально-психологічній атмосфері. Хоча наприкінці 1930-х років масовий терор припинився, страх, який він викликав, згубно позначався на людях. На підприємствах, в установах і закладах бракувало фахівців. Інтелігенти боялися проявляти будь-яку ініціативу й брати на себе відповідальність.

Робітники, які працювали на промислових підприємствах України, справедливо вважалися найкваліфікованішими в Радянському Союзі. Однак це зовсім не позначалося на їхньому матеріальному становищі — «зрівнялівка» не була стимулом до підвищення продуктивності праці. Тому робітників зобов'язували брати участь у соціалістичному змаганні. Найпоширенішою його формою став рух «багатоверстатників».

Для стимулювання учасників соцзмагання застосовували насамперед засоби морального заохочення. У 1938 р. було запроваджено нагородження медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» та присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці. Водночас зісправжніми проявами виробничого змагання в ньому було багато формалізму й бюрократизму, тому не всі працівники прагнули брати в ньому участь, однак і відмовитися в більшості випадків не могли, оскільки це вважалося ознакою ворожого ставлення до радянської влади.

Зрештою, усі українські трудящі — і «передовики» виробництва, і звичайні працівники — забезпечували високий потенціал української економіки.

Одночасно з економікою все більше милітаризувалося повсякденне життя, що особливо стосувалося міської молоді, яку залучали до так званої оборонної масової роботи. Робітників записували в гуртки кулеметників, стрільців, ГПО («Готовий до праці і оборони» — комплекс фізичної підготовки), ППХО (протиповітряна та протихімічна оборона). Сотні тисяч ентузіастів залучали до навчальних маршів-переходів на десятки кілометрів із військовим спорядженням, а іноді й у протигазах. Активно діяла мережа ТСО Авіахіму (Товариство сприяння обороні, авіаційно-хімічному будівництву). Найпопулярнішими в цій організації були стрілецькі гуртки, у яких організовували складання нормативів зі стрільби з гвинтівки. Той, хто успішно складав нормативи, нагороджувався почесним званням і значком «Ворошиловський стрілець».

Медалі СРСР за трудові досягнення: а) золота медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці; б) медаль «За трудову відзнаку»; в) медаль «За трудову доблесть»; г) почесний значок «Ворошиловський стрілець»

історичний факт

Створені матеріальні ресурси використовували насамперед для підготовки до війни. Витрати держбюджету на озброєння надзвичайно зросли. Якщо в першій п'ятирічці (1929–1932) вони становили 11,5 % держбюджету, у другій (1933–1937) — 16,4 %, у 1939 р. — 25,6 %, у 1940 р. — 38,6 %, то в 1941 р. витрати на оборону досягли 43,5 %.

Розгортався рух молодих механізаторів за створення танкових екіпажів запасу. Ще активніше формували зацікавленість молоді авіаційним і парашутним спортом.

Оборонно-масова робота давала можливість радянському керівництву успішно підпорядковувати своєму впливу молодь. Щодо старших поколінь влада продовжувала застосовувати каральні заходи. Так, наприкінці 1938 р. було прийнято постанову «Про заходи упорядкування трудової дисципліни», згідно з якою за порушення трудової дисципліни, прогули та запізнення працівника могли звільнити з роботи. Виготовлення неякісної чи нестандартної продукції прирівнювалося до свідомого шкідництва й відповідного покарання.

З огляду на загострення міжнародної ситуації держава скасувала 7-годинний робочий день. У червні 1940 р. в СРСР було прийнято постанову про запровадження 8-годинного робочого дня та 7-денного робочого тижня. Робітникам підприємств і службовцям установ заборонялося змінювати місце роботи за власною ініціативою. Тих, хто наважувався порушити заборону, притягали до судової відповідальності й карали ув'язненням у виправно-трудовах таборах. У такий спосіб їх урівняли із селянами, які стали «прикріпленими» до своїх колгоспів і радгоспів після запровадження паспортів для мешканців міст.

Суспільно-політичне та культурне життя українського народу визначалося подальшим утвердженням сталінської диктатури, усесильності й безкарності державної та партійної бюрократії, свавіллям органів держбезпеки, нехтуванням інтересів окремої людини, особистості, її прав, свобод, власних поглядів.

працюємо з документами

- Прочитайте документ. Визначте, які соціальні, культурні, національні сподівання пов'язували жителі Західної України з возз'єднанням з УРСР.
- Подумайте, які уривки з документа намагалися б використати ніші політичні сили в агітаційній діяльності.

Декларація Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою

27 жовтня 1939 р.

Український народ у колишній Польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб ополжити українське населення, заборонити навіть саме слово «українець», замінивши його на слова «бидло» та «хлоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викоріняли рідну українську мову. Намагалися знищити українську культуру. Все це неодноразово викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму панівних верств панської Польщі.

Та закінчився час пригнічення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу за наказом радянського уряду Червона армія звільнила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів у всіх галузях господарського і суспільного життя. Адже тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу повний розквіт національної культури — у повному смислі народної культури. Адже тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами і замість національних чвар, культивованих буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури. Українська мова — державна мова. Сини і дочки народу Радянської України посідають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і суспільного життя. Для молоді Радянської України забезпечено цілковиту змогу вчитися, опанувувати висоти науки на своїй рідній мові.

Народ Західної України це знає.

Українські Народні збори, являючись виразником непохитної волі та прагнень народу Західної України, ухвалюють:

просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори висловлюють тверду впевненість, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом комуністичної партії більшовиків ішов шляхом до нового і щасливого життя.

Хай живе єдина вільна Радянська Україна! Хай живе братерство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік — батьківщина трудящих усього світу!

перевірте свої знання

1. В історичній науці розрізняють *об'єкт* і *суб'єкт* політики. Яку роль відіграла Україна на міжнародній арені напередодні Другої світової війни?
2. Доведіть, що розподіл території України між чотирма державами в період між Першою та Другою світовими війнами призвів до дестабілізації політичного життя в Європі.
3. Поясніть, чому головною перешкодою на шляху здійснення імперських планів Німеччини щодо України постав Радянський Союз.
4. Які обставини зумовлювали стратегічне значення України в запланованій війні?
5. Поясніть, чому Німеччина та СРСР — країни, які рухалися назустріч неминучому воєнному зіткненню, — уклали пакт про ненапад у серпні 1939 р. Чому Радянський Союз протягом півстоліття категорично заперечував існування додаткових протоколів до пакту Ріббентропа–Молотова?

6. Чим пояснити заяву наркома закордонних справ В. Молотова на V сесії Верховної Ради СРСР (осінь 1939 р.), що «не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна на знищення гітлеризму»?
7. Покажіть на мапі території Західної України, що ввійшли до складу УРСР восени 1939 р.
8. Подумайте, які історичні обставини могли зумовити включення Холмщини, Лівобережного Надсяння, Лемківщини, Підляшшя до зони німецької окупації.
9. Уявіть, що ви журналіст української газети, якому доручили підготувати статтю про події, пов'язані з возз'єднанням Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії з УРСР. Опишіть проблеми, що виникли після возз'єднання.
10. Сучасні історики неоднозначно оцінюють включення західноукраїнських областей до складу УРСР. Поміркуйте, яка із запропонованих оцінок є найвідповіднішою: «анексія» (*Д. Боффа*), «включення» (*Н. Верт*), «формальне інкорпорування», назване «возз'єднанням» (*А. Жуковський, О. Субтельний*), «возз'єднання, що мало характер акції окупаційного типу» (*С. Кульчицький*).
11. Визначте та охарактеризуйте напрями, за якими здійснювалася радянізація возз'єднаних українських територій.
12. Проаналізуйте становище в Україні в передвоєнні роки, звернувши увагу на морально-психологічну атмосферу, матеріальні умови повсякденного життя та праці, особливості суспільно-політичного життя.

§ 2. ОБОРОННІ БОЇ В УКРАЇНІ В 1941–1942 рр. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

- Подумайте, яку війну в історії українського народу можна назвати Вітчизняною.

1. Початок Великої Вітчизняної війни.

У боротьбі за світове панування між націонал-соціалістичною та комуністичною доктринами Гітлер і Сталін намагалися використати один одного у своїх інтересах і вважали всілякі договори та домовленості лише тактичними інструментами досягнення своєї кінцевої мети.

Підпорядкувавши собі Європу й нейтралізувавши Велику Британію, Гітлер вигравав 1–3 роки, поки Велика Британія та США відмобілізують свою економіку та розпочнуть бойові дії проти Німеччини. Цей час він вирішив використати для розгрому Радянського Союзу, налагодження надійного зв'язку суходелом із союзником на Далекому Сході — Японією. Швидка перемога над Радянським Союзом дала б можливість Гітлеру не лише ліквідувати загрозу війни на два фронти, а й отримати матеріальні ресурси, які б дали змогу Третьому рейху зрівнятися з матеріальними ресурсами англо-американського блоку.

Йосиф Сталін

Відповідно до цих задумів було розроблено план блискавичної війни (бліцкриг¹) проти СРСР, який мав назву «*Барбаросса*» і передбачав вихід на лінію Архангельськ–Астрахань максимум за 5 місяців. Згідно з цим документом, у лютому 1941 р. в лісових масивах Східної Польщі розпочалася концентрація німецьких військ. Одночасно відбувалося зосередження військ і на радянському кордоні. Це здійснювалося під прикриттям потреби створення на нових західних кордонах СРСР більш сучасної лінії укріплень.

Радянське керівництво на чолі зі Й. Сталіним завжди наголошувало, що на випадок війни Радянський Союз воюватиме «малою кров'ю» і обов'язково «на території ворога». Тому зосередження ударного угруповання вермахту поблизу кордону СРСР спонукало командування Червоної армії розробити новий план стратегічного розгортання збройних сил СРСР для війни з Німеччиною. У ньому Генеральний штаб Червоної армії виступив із концепцією нанесення превентивного² удару.

історичне джерело

Сучасним історикам стала відома чернетка остаточного варіанта стратегічного плану розгортання збройних сил СРСР для війни з Німеччиною, підготовленого заступником начальника оперативного управління Генштабу Червоної армії О. Василевським за участю начальника Генштабу Г. Жукова і наркома оборони С. Тимошенка, який був затверджений 15 травня 1941 р. У документі мовиться: «Ураховуючи, що Німеччина нині тримає свою армію відмобілізованою, з розгорнутими тилами, вона має можливість випередити нас у розгортанні й завдати раптового удару.

Щоб попередити це (і розгромити німецьку армію), вважаю за потрібне в жодному разі не давати ініціативи дій німецькому командуванню, випередити противника в розгортанні й атакувати німецьку армію в той момент, коли вона знаходитиметься в стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт та взаємодію родів військ».

Радянський Союз у травні–червні 1941 р. здійснював приховану мобілізацію, зосереджуючи війська на західному кордоні. Отже, у першій половині 1941 р. по обидві сторони кордону СРСР та Німеччини з її союзниками було сконцентровано величезну військову силу. Кожна зі сторін прагнула напасти першою, щоб скориставшись раптовістю нападу, знищити основні сили ворожих військ, зосереджених безпосередньо на кордоні.

Першою це зуміла зробити Німеччина. Армія вторгнення разом зі з'єднаннями її союзників — Фінляндії, Угорщини та Румунії — становила майже 5,5 млн солдатів і офіцерів, мала на озброєнні 47,2 тис. гармат і мінометів, до 5 тис. бойових

¹ *Бліцкриг* — ведення агресивної війни, розраховане на капітуляцію противника в найкоротші строки.

² *Превентивний* — запобіжний, випереджає дії супротивної сторони.

Україна у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 р. — листопад 1942 р.)

літаків, 4,3 тис. танків і 246 кораблів. Їй протистояло понад 6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, з них майже 3 млн дислокувалися в прикордонній смузі. Вони мали на озброєнні 118 тис. гармат, 18,7 тис. танків, самохідних артилерійських установок, 16 тис. бойових літаків. Хоча Червона армія в перші дні боїв і поступалася чисельністю особового складу (поки не розпочалася загальна мобілізація), але за кількістю гармат, танків і літаків вона не мала рівних собі у світі. Однак раптовий удар, завданий Гітлером **22 червня 1941 р.** о 3 год 15 хв, протягом кількох днів змінив співвідношення сил на користь вермахту.

Нацистські війська здійснювали наступ одночасно на трьох напрямках групами армій «Північ» (на Ленінград), «Центр» (на Москву), «Південь» (на Київ). На південному напрямі їм протистояли війська Південно-Західного та Південного фронтів, Дунайська та Пінська річкові флотилії та Чорноморський флот.

2. Відступ Червоної армії.

Радянське керівництво, готуючись тільки до наступальної війни, раптом стало перед необхідністю вести оборонну війну, до якої воно не було готове. Насамперед це проявилось кризою вищого військового керівництва, яке майже втратило спроможність керувати бойовими діями Червоної армії. Тому проти добре керованої німецької армії з радянського боку воювали розрізнені з'єднання та підрозділи. Начальник Генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал Гальдер із цього приводу записав у щоденнику: «Верхівка командування противника очевидно зовсім не бере участі в керівництві операціями військ. Причини таких дій противника незрозумілі».

Частина командного складу Червоної армії не мала відповідних знань і досвіду. Командування Київського, Харківського та Одеського військових округів, які з початком війни були реорганізовані на Південно-Західний та Південний fronti, зазнало в передвоєнний час необґрунтованих репресій. Унаслідок цього командування корпусів було оновлене на 100 %, дивізій та укріплених районів — на 96, полків — на 70, батальйонів — на 80 %. Лише 7 % командирів мали вищу освіту. Натомість командний склад нацистської армії мав досвід Першої світової війни та кампаній 1939–1941 рр.

А. Гітлер і Ф. фон Паулюс обговорюють план воєнних дій

Раптовий напад гітлерівців позбавив Червону армію переваг у технічній оснащеності. Унаслідок бомбардувань і швидкого просування в глиб радянської території до рук ворога потрапили склади стрілецької зброї, боеприпасів і пального, топографічних мап, амуніції. Уже в перший день війни Червона армія втратила майже всю авіацію першого ешелону. Німецька авіація руйнувала мости, залізничні вузли, бензино- і соляркогони, розстрілювала з повітря радянських бійців, що рухалися до лінії фронту чи йшли на допомогу оточеним.

Від самого початку ведення війни противник мав перевагу в тактиці ведення бою. За допомогою танкових ударів сили вермахту розчленовували військові порядки радянських дивізій, беручи їх у «кліщі», а потім оточували силами мотопіхоти й знищували поодиноці

одну за одну. Червона армія втратила 850 тис. бійців і командирів, 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. З 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали лише 70. Утрати вермахту були в 10 разів менші. Це дало можливість гітлерівцям до кінця першого місяця війни захопити понад третину території України.

До рук ворога потрапили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині Хмельницький), Житомир. Загроза нависла над Києвом і Одесою.

Нацистські окупанти на українській землі.
Липень 1941 р.

3. Мобілізаційні заходи та евакуація.

Радянсько-компартійна система повинна була організувати відсіч ворогові та перебудувати економіку країни на военний лад, оскільки була єдиною політичною силою в суспільстві, яка всіма можливими засобами утвердила свою монопольну владу в країні.

З перших днів війни до армійських лав було мобілізовано 2 млн тих, хто не підлягав призову. З них створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. Силами ополченців в Україні було збудовано 4 тис. км оборонних ліній і багато військових споруд. За рахунок добровільних внесків громадян створено Фонд оборони. На сотні мільйонів карбованців його поповнила православна церква. Було також організовано надання шефської допомоги пораненим та їхнім родинам.

на думку вченого

Український історик М. Коваль писав: «Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних прорахунків і помилок авторитарної влади поставила країну на край безодні, мусила в умовах найгострішої військово-політичної кризи явити чудо — нещадними тоталітарними методами врятувати її від загибелі».

Одночасно з військовою мобілізацією проводили так звані громадянські мобілізації жінок, студентів, учнів шкіл на звільнені робочі місця.

Складовою частиною перебудови економіки на военний лад стала масова евакуація підприємств на схід СРСР. Нею передбачалася також евакуація інженерів і робітників, потрібних для налагодження виробництва на новому місці. Усього з України до Росії, Казахстану та Середньої Азії вивезли майже 1 тис. заводів. З них понад 550 великих, а 190 союзного значення. Це дало можливість реконструювати заводи на Уралі, у кілька разів збільшити там виробництво металу й налагодити випуск броньованої сталі. Харківський завод ім. Комінтерну після евакуації до Нижнього Тагіла налагодив виробництво танків Т-34, Київський авіаційний завод випускав літаки в Новосибірську. Обладнання з 23

Мешканці українських сіл залишають рідні місця. *Серпень 1941 р.*

З України вивезли також майже все обладнання електростанцій, 30 тис. тракторів, понад 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкіри, хутра, 125 млн т зерна та різноманітного продовольства. Згідно з партійною директивою і воєнною тактикою «випаленої землі», усе, що не могли вивезти, спалювали чи руйнували. У Донбасі були затоплені всі шахти, знищені всі промислові об'єкти Дніпрельстану, у повітря висаджені 54 домни. Відступаючи, Червона армія підривала за собою мости, руйнувала залізниці, знищувала телеграфні лінії тощо. Усе це згубно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалося на окупованій території. Адже в полях, наприклад, виконуючи партійну директиву, спалювали хліби, позбавляючи населення, яке не мало змоги евакуюватися, засобів для існування.

Нерідко поведінка підричників повністю ігнорувала потреби людей, яких кидали напризволяще, а то й набувала злочинного характеру. Так, 18 серпня 1941 р. в повітря було висаджено греблю Дніпрогесу, якраз тоді, коли нею рухалися військові колони та мирні громадяни. Дніпровою заплавою прокотилася майже 30-метрова хвиля, нищачи на своєму шляху великі запаси товарів, військового майна, десятки суден із командами, тисячі голів худоби. І це сталося за півтора місяця до вступу нацистів у м. Запоріжжя.

У Дніпропетровську був підірваний хлібокомбінат разом із робочою зміною та людьми, які стояли в черзі за хлібом біля магазину. В Одесі частину приморських кварталів затопили разом із мешканцями...

Радянська влада виправдовувала воєнними діями знищення національних святинь і культурних цінностей, кидаючи напризволяще музейні колекції. Коли

Руїни Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. *м. Київ. 1941 р.*

Дніпропетровська і Харкова було встановлене на Пермському авіаційному заводі.

Евакуювано було й десятки наукових установ, інститутів АН УРСР, спілки письменників, художників і композиторів, 70 вищих навчальних закладів, майже 50 театрів, редакцій газет і журналів. Більшість культурних і наукових установ України евакуювано до столиці Башкирії – Уфі.

внаслідок авіаційного нальоту на Чернігів загорівся місцевий історичний музей з унікальними експонатами, секретар обкому заборонив гасити пожежу. За наказом радянського командування в перші дні окупації нацистами м. Києва було висаджено в повітря майже всі будівлі на Хрещатику. Така ж доля спіткала й Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Спішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для політичних в'язнів Західної України. Протягом 22–29 червня 1941 р. НКВС провів масове винищення